

Prefationstonen *tonus solemnis* som melodiskt sammanhållande element i den svenska reformationstidens mässa

---

MATTIAS LUNDBERG

Inledning

De tryckta och handskrivna mässordningarna från den svenska reformationstidens tidigaste faser innehåller några egenheter som haft avgörande betydelse för hur mässan kommit att gestaltas och utvecklas musikaliskt och liturgiskt i den svenska kyrkotraditionen. En av de mest slående är ett musikaliskt förfarande som med ett enda anmärkningsvärt undantag förefaller sakna motsvarighet i de övriga av Luther inspirerade reformationerna i Nordeuropa, nämligen användandet av den medeltida prefationstonen i hela den eukaristiska delen av gudstjänsten. Denna melodiska formel, kallad *tonus solemnis*, idag vanligen sjungen med en recitationston (ténor) för försats och halvslut och en annan för helslut, användes före 1520-talet av allt att döma endast för prefationen (inledningen till den eukaristiska bönen), i svenska kyrkoprovinsen på samma sätt som i övriga västkyrkan. Den hörde till de mest ofta framförda och därmed för församlingen mest välkända melodiska elementen i mässfirandet över huvud taget. Som vi ska se förefaller detta också allmänt ha uppfattats som mässans mest högtidliga moment.

Det som sker under den tidiga svenska reformationstiden är att denna melodiska formel först (möjligen) tillåts ”spilla över” till efterföljande moment, för att sedan tydligt högst avsiktligt användas som enhetsskapande musikaliskt element för hela den eukaristiska delen av mässan: prefation–instiftelseord–Fader vår. Denna praxis kan beläggas med handskrivna tillägg på de förtryckta notlinjerna i exemplar av *Messan på svensko* 1541/48/57 osv. och påbjöds som enda alternativ i de senare kyrkohandböckerna 1614 och 1693. Fram till 1811, då andra

melodier för de senare eukaristiska momenten påbjuds, är detta bruk alltså av källorna att döma det enda formellt förväntade.

Förutom i svensk reformationsliturgi finns författaren veterligt endast ett ytterligare exempel på användande av prefationens ton för både instiftelseord och Fader vår, och detta tämligen oväntat: Thomas Müntzers mässordning för kyrkan i Allstedt, firad första gången 1523 och tryckt 1524, minst två år före Luthers *Deutsche Messe* (1526), och sju år före Olaus Petris *Then svenska messan* (1531) i Stockholm. Trots att denna trycktes först efter Luthers *Formula missae* 1523, är den äldre även än Luthers latinska mässformulär, till vilken den svenska ordningen av 1531 formmässigt nära ansluter.¹ Müntzers mässordning föregår även trycket av Andreas Döbers Nürnbergska ”Spital-Messe” 1525, vilken länge ansetts ha varit viktig förlaga till Olaus Petri svenska ordning av 1531.² I det följande ska undersökas hur den musikaliska gestaltningen av eukaristin i den svenska mässan verkar ha tillkommit, och vilka konsekvenser den fått för den fortsatta traditionen.

Prefationstonen

Gemensam för större delar av hela västkyrkan under senmedeltiden var sjungandet av prefationen på den melodiformel som visas i fig. 1.

Ingen känd källa före 1531 upptar denna recitationsformel till instiftelseorden och Fader vår, där de runt 1540 plötsligt i alla handskrifter med synbar självklarhet anges även för dessa två moment.

Arthur Adell har i instiftelseordens recitation tyckt sig se en anomaly i förhållande till prefationens tonus solemnis-variant i att de för hand inkopierade tidigaste reformationstida instiftelseorden har prefationstonen ”men med samma tuba i bägge perioderna”.³ Varianten i fig. 1 C, där alltså även meningar som föregår avslut reciteras på tonen c, förekommer som en variant jämte den med två olika ténor (c och h), men de bevarade exemplar av de tryckta

---

1 Goertz 1967. Brandt 1991, s. 280. Se även Serenius 1969.

2 Holte 2014, s. 28.

3 Adell 1959, s. 6. Han har också (1963, s. 47) gjort samma generalisering av sångerna till Fader vår.

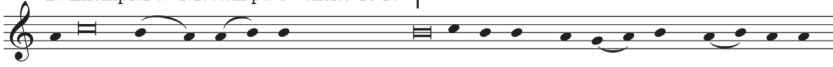
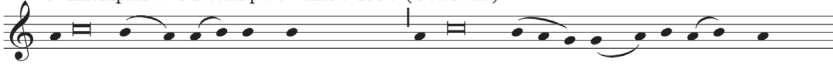

MODERATUS ACCENTUS (VID HALVSLUT)	MEDIUS ACCENTUS (VID HELSLUT)
A. Missale Upsalense, 1513	
	
B. Exemplar av Messan på Swensko 1548	
	
C. Exemplar av Messan på Swensko 1557 (Östervåla)	
	
D. De Punctis (c.1560)	
	

Fig. 1. Prefationstonen i fyra reformationstida källor. A. Missale Upsalense (Basel, 1513); B: Uppsala universitetsbiblioteks exemplar; C: Uppsala domkyrkobibliotek (se faksimil 1969). Upprepade stavelser på recitationston har i exemplen markerats med liggande ton.

ordningarna där noterna inskrivits på de förtryckta notlinjerna ger inte samstämmigt stöd för den tendens Adell beskriver. I fig. 2 ser vi ett stycke av instiftelseorden i ett exemplar av *Messan på swensko* från 1548 med samma helslutsvers som i prefationen (recitation på b).

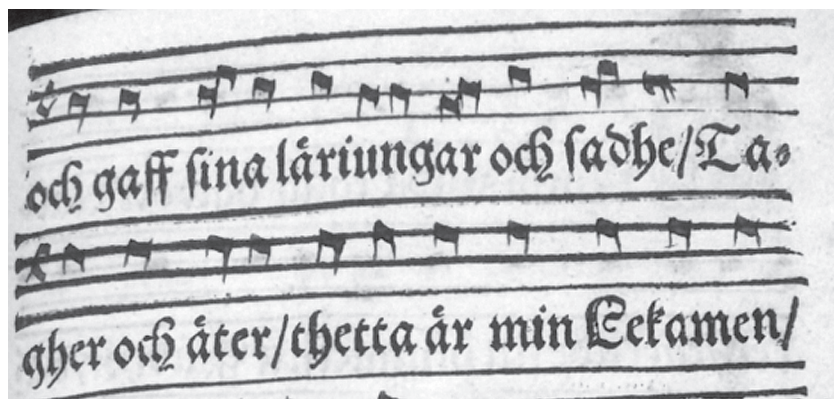

Fig. 2. Instiftelseorden i ett exemplar av *Messan på swensko* 1548 (Uppsala universitetsbibliotek).

Det som troligen lett Adell till slutsatsen att den lägre recitations-tonen skulle saknas i instiftelseorden är att slutfall i detta textavsnitt inte sätts in efter åminnelseanmodan om kalken och blodet, utan att avsnittet om brödet och kroppen föregås av halvslut, så att hela momentet hålls samman inom en enda lång period. Huruvida denna ovanliga recitationspraxis har eventuella teologiska implikationer i förhållande till de två sektionerna av instiftelseorden ligger utanför denna studies frågeställningar. Man kan i alla fall inte självklart sluta sig till att det är en annan recitationsform, då det alternativt kan tolkas som en annan interpunktion.

Ordningsföljden inom eukaristins moment – separation och sammanslagning av två simultana lager

Gemensamt för flera av de nordeuropeiska reformationerna är att Mässans kanonbön avskaffas genom att man från densamma avlägsnar momenten med anknytning till helgonåkallan, intercession och mässoffer. Instiftelseorden ur kanonbönen lyfts däremot fram som centrala för ritualet, och måste enligt alla de olika reformatoriska ordningar vi nämnt i denna studies inledning ovillkorligen läsas eller sjungas högt inför församlingen. Detta är en stark uppfattning inte minst hos Luther och Laurentius Petri och ett radikalt ingrepp i ett moment som under senmedeltiden endast tyst lästes eller sjöngs över brödet och vinet, under det att man i koret högt sjöng momenten *Sanctus* och *Benedictus*.⁴ För lekfolket innebar alltså upphöjandet av instiftelseorden till hörbar, sjungen nivå en långt mer märkbar förändring än avskaffandet av de delar av *canon missae* som ändå aldrig ljudit högt ifrån koret.

Laurentius Petri menar att det rent av är den klingande, auditiva manifestationen av instiftelseorden som utverkar att nattvardsakten alls blir ett sakrament: ”först at ärendet som haffs för hender blifuer ther igenom utthryckt så at församlingen kan thet förnimma”,⁵

4 Holte 2014, s. 28.

5 *Dialogus om then förwandling som med messone skedde*, [1542], 1587, fol. 26 r. Se också fol. 26v–27r: ”Och thesslikes wete wij Suenske så wel huadh grunden är när wij

detta oberoende av vilket språk eller vilka melodier som används. Det som sker i de reformatoriska mässordningarna är alltså att två tidigare simultana lager – ett hörbart med mässordinariet, ofta sjunget av kör eller kantor, och ett ej hörbart med bland annat instiftelseorden, tyst lästa av celebranten i koret, slås samman till ett enda lager där alla moment är lika hörbara.⁶ I *Messan på svensko* 1531 är denna enlagriga linjära process helt genomförd, åtminstone på pappret. Man kan dock i andra ordningar, till exempel Luthers *Deutsche Messe* fem år tidigare, tydligt se spåren av de parallella lagren, där mässordinariets sjungande är avskilt från instiftelseorden. Detta framgår av följande passage:

Darnach folget das ampt vnnd dermunge / auff die weyse wie folget. Exemplum. [Instiftelseorden noterade]. Es dunckt mich aber das es dem abentmal gemeß sey / so man flux auff die consecration des brots / das sacrament reych vnnd gebe / ehe man den kelch segnet Denn so reden bayde Lucas vnnd Paulus: Desselben gleychen den kelch / nach dem sy gessen heten etc. Vnnd die weil sing man das teütsch sanctus / oder das lied / Got sey gelobt / oder Johans Hussen lied / Jesus Cristus vnser hailand Darnach segene man den kelch vnnd gebe den selbigen auch / vnnd sing was übrig ist von obgenanten liedern oder das teutsch Agnus dei.⁷

Därpå följer förrättandet och konsekrationen på följande vis. Exempel. [Instiftelseorden noterade]. Jag menar dock att det skulle vara mer i enlighet med den sista måltiden om man utdelade sakramentet omedelbart efter konsekrationen av brödet, innan man välsignade kalken. Ty så säger både Lukas och Paulus: ”Likaså tog han kalken, när de hade ätit” etc. Och under tiden

---

these ord höre, Thetta är min lekamen, som the Latiner när man them sägher, *Hoc est corpus meum*.”

6 Pahlmblad 1998, s. 220. Vi får anta att en *campanarius* (”klockare”) som regel sjöng de höga partierna även i mindre landsortskyrkor under senmedeltiden (se Helander 2005, s. 175–180).

7 *Deutsche Messe* 1526, tillgänglig: <http://pitts.emory.edu/dia/1526LuthRBook/DM17.cfm>, Page E1–E2. Kritisk edition: Luther 1526, s. 97–99.

kan man sjunga Sanctus på tyska eller sången ”Gott sei gelobet” eller Jan Huss sång ”Jesus Christus unser Heiland”. Därefter må man välsigna kalken och utdela densamma samt sjunga vad som återstår av dessa ovannämnda sånger, eller Agnus Dei på tyska.

Här tänker sig Luther alltså fortfarande en slags *flerlagrig* eller *varvad* process. *Deutsche Messe* är historiskt sett besynnerlig i det avseendet att den helt saknar prefation. Den som däremot ville bevara detta centrala element, som man tydligt har velat i Stockholm på 1530-talet, ställdes inför svårare val. När alla moment från de två simultana och parallella lagren ska slås samman till ett uppstår problemet att prefationen inte enligt medeltida praxis utan vidare kan anknytas till *både* instiftelseord (i det tysta lagret) *och* till Sanctus (i det hörda lagret), eftersom allt ska rymmas på en enda hörbar nivå. Valet blev då hos många reformatorer att förlägga instiftelseorden efter prefationen men före Sanctus. Så skedde i den av Olaus Petri tryckta mässordningen 1531, liksom i flertalet andra reformatoriska ordningar, och detta har blivit en egenhet för luthersk liturgi som i Sverige följde med i kyrkohandböckerna av 1614 och 1693, medan den av 1811 helt saknar prefation (*sursum corda* leder direkt till instiftelseorden varpå följer Sanctus). I arbetet med 1942 års kyrkohandbok, föregått av kyrkohandboksförslag 1926 och 1938, drev Yngve Brilioth hårt linjen att återställa sambandet där prefationen leder direkt till Sanctus – som han uppfattade att det måste ha varit i den medeltida mässan – vilket förslag också slutligen antogs 1942.⁸ Brilioth har dock då enbart utgått från medeltidens *hörda* lager. För att förstå varför de olika momenten hamnat så olika i olika reformationsliturgier i Norden, på kontinenten och i England, måste man förstå att man gjort olika val i sammanslagningen av två lager, ett hörbart och ett ej hörbart.⁹ Brilioth tillskriver Luther helt andra motiv till placeringen

---

8 Oenighet på denna punkt fanns mellan Edvard Rodhe, Natan Söderblom, Erling Eidem, m.fl. å ena sidan och Yngve Brilioth å den andra. Brilioth förespråkade förflyttningen, medan Rodhe menade att prefation och Sanctus inte kan sammanlänkas p.g.a. resulterande fokus på ”förvandlingens under, en oevangelisk tankegång” (1923, ss. 198–199). Se också Eckerdal 2016, s. 168–174 och kap. 7.

9 Kliefloth 1861, s. 84.

i *Formula missae* (1523): ”antingen har Luther på grund av sin från medeltiden ärvda föreställning om den verkliga närvarons inträdande först genom instiftelseordens läsning ansett det oegentligt att här sjunga ’välsigned vare han, som kommer i Herrens namn’ – eller också har han endast funnit anordningen i *Formula missae* vara den enklaste vägen att skapa en organisk förbindelse mellan prefationen och instiftelseorden”.¹⁰ Ingen av dessa förklaringar torde vara helt riktig. Närmare till hands ligger att förklara detta med att Luther (och andra) när de ville slå ihop det hörbara lagret med det tyst reciterade var tvungna att välja var instiftelseorden skulle inskjutas i det enda lager man ville åstadkomma – före eller efter Sanctus + Benedictus. De två nivåerna – vad församlingen hörde, och vad som lästes tyst framför altaret, såg alltså säkerligen före reformationsordningarna ut som i Fig. 3.

Klingande nivå	Sursum corda + prefation	Sanctus + Benedictus		Pater noster
Tyst nivå		Sanctus + Benedictus	Canon (inkl instiftelseord)	

Fig. 3 De klingande och tysta nivåerna i den senmedeltida mässans eukaristi.

Celebrantens tysta nivå innehåller allt som också sjungs i den utanför koret hörbara nivån, alltså läser celebranten också Sanctus tyst, och fortsätter sedan direkt till kanon, vilket är en delförklaring till senmedeltidens utdragna sanctustroper och omfattande flerstämmiga sanctussatser i de fall sådant förekommit – det tysta lagret hinner inte igenom den långa kanonbönen under endast ett kort Sanctus + Benedictus.¹¹ En möjlig rest av tvålagersprincipen kan skönjas i en kyrkoordning från Hamburg 1556, där det beskrivs att

¹⁰ Brilioth 1951, s. 174. Se även s. 339 där konstateras att Olaus Petri gör samma enligt Brilioth märkliga sammankoppling av prefation och instiftelseord.

¹¹ Pahlmblad 1998, s. 220. Pahlmblad har också diskuterat vilken roll moment som elevationen har spelat i medeltida fromhetsbruk, och betydelsen av sådana bruk för placering och ordningsföljd av textmomenten i reformationstidens mässa (s. 221 f.).

prefationen kan kortas om präst och kantor bägge är beredda på detta i förväg.¹² Eftersom bara prästen kan sjunga prefationen måste detta på förhand överenskomna handla om olika lager, antingen successiva (varvade) eller simultana. Att celebrantens tysta läsning av kanonbönen i Sverige fortfarande var underförstådd i den latinska mässan i reformationens tidigare fasor framgår av att Olaus Petri omtalar detta som att ”wij läse och siwnghe the ord offuerliwt och openbarligha som i then latineska Canone haffua i en tijdh long wordet heemligha läsen” och av brodern Laurentius ord i *Dialogus om den förvandling som med mässorna skedde* 1542: ”Icke haffuer heller canon altijdh sedhan han först upkom warit läsin så hemligha som nu tilgåår.”¹³

Alla i någon mening lutherskt influerade mässordningar fick dock inte den nya ordningsföljden, med instiftelseorden mellan prefationen och Sanctus. De tidigaste folkspråkiga dansk-norska och isländska ordningarna, med stark påverkan från Luthers *Deutsche Messe* genom Bugenhagen och andra, har faktiskt prefation som leder till Sanctus, vilket även gäller – som vi ska återkomma till – Müntzers mässa för Alstedt. Luthers *Formula Missae* (1523), Volprecht (1524) och Andreas Döber (1525) har däremot alla ordningen: prefation–instiftelseord–Sanctus.

Hur kontrasten mellan de två lagren i den medeltida mässan – det hörbara som går direkt från prefation till Sanctus, och det ej hörbara med kanon (inklusive instiftelseorden) – uppfattades, eller hur de förväntades uppfattas, av lekmän kan illustreras med samtida pedagogiska förklaringsverk över vad mässans olika skeenden innebar. I fig. 4 ser vi två bilder ur *Dat Boexken van der Missen* (Antwerpen, 1507), vilken senare översattes till engelska (London, 1532). I den första bilden beskrivs ”hur prästen stående mitt framför altaret med hög röst börjar sjunga prefationen”. Just detta uppfattades uppen-

---

12 Sehling 5, s. 522 och Herl 2004, s. 258.

13 OPSS II, s. 412. Laurentius Petri 1587, fol. 13v. Denna traktat i dialogform, som trycktes av Laurentius svärson Abraham Angermannus, skrevs redan 1542. Se också fol. 46 v.: ”PET[RUS]: Hoo hörer then förkunnelsen i then latinska Messone ther presten sägher them uth hemligha, uppå främmande måål? SIM[ON]: Ingen uthan presten sielfff.”

barligen som ett av mässans mest solenna ögonblick (man kan notera att ännu i 1686 års svenska kyrkolag inskräps att församlingen ska knäfalla vid detta moment). Den andra bilden visar en hopsjunkun präst vid altaret, enligt kommentaren ”efter Sanctus börjar prästen i största tystnad och hemlighet kanon, böjande sig djupt ner, som med stängd förlåt, så att han inte ska störas.”¹⁴

Dat.xi.artikel vander missen es

Dat.vij.artikel vander missen es.

Fig. 4. Träsnitt ur *Dat Boexken van der Missen* (Antwerpen, 1507).

De reformatoriska ordningarnas vägval med instiftelseord före Sanctus kom att gestaltas på väldigt olika sätt. Under Luthers ledning infördes till exempel en egen melodi för instiftelseorden (som den

¹⁴ *Dat Boexken van der Missen*. Tidigmoderna lekmanberättelser rörande altarsången visar ofta på en uppfattning om att densamma närmast konstituerar prästrollen: Lundberg 2017.

dansk-norska kyrkan i senare tid anammat). Denna har ibland utpekats som en variant av den femte psalmtonen, men är den evangelieton i sjätte modus som används i Wittenbergtraditionen – den är på intet sätt ens en psalmton (*concentus*), utan en lektionston (*accentus*), eftersom interpunktions- och meningsstrukturen avgör slutfallen. Luthers ingrepp manifesterar naturligtvis en logisk-hermeneutisk avsikt, för att klangligt demonstrera att instiftelseorden är hämtade ur evangelierna (i denna recitationsformel är *a* ténor, medan Jesu egna ord reciteras på *f*; denna formel för evangelierecitation ingår i upprinnelsen till den senare lutherska oratorie- och passionstraditionen där evangelisten är i tenorläge och Jesus i basläge).¹⁵

I Sverige gjordes detta däremot på ett sätt som är långt mer radikalt med avseende på spänningen mellan ämbetsbäraren i koret och lekfolket utanför koret. Här tog man den melodiformel som var förknippad med det som vi sett kanske mest högtidliga ögonblicket av den för menigheten klingande senmedeltida mässan (prefationen) och lyfte denna direkt till det moment vilket församlingen tidigare inte alls fått höra (instiftelseorden). Därefter bjuder i ett tredje steg den till ämbetet starkt kopplade melodin in till Fader vår, ett moment som inleds med ”Låther *oss nu alla* bidhia” (författarens kursivering). Någon avsikt att församlingen utanför koret skulle delta i sången av Fader vår tycks inte ha funnits, även om den på sina håll instämt i både instiftelseord och Fader vår, i läst eller sjungen form, ett bruk som är känt då det förbjöds i Lund 1597.¹⁶ Men Fader vår hörde till det som en kristen förväntades memorera. Det liturgiska förfarandet att melodiskt sammankoppla prefation–instiftelseord–Fader vår kan drastiskt beskrivas som en ”hermeneutisk attack” på

---

15 Luther demonstrerar till och med evangelieläsningen med instiftelseorden i en skiss till *Deutsche Messe* 1523, trots att instiftelseorden inte ingår i någon söndaglig evangelieperikop. Se Leaver 2007, s. 182–186.

16 UUB, K7, fol. 29r: ”De verbis consecrationis haudquaquam canendis a populo. Abolendus plane est mos in quibusdam ecclesiis ruralibus hactenus vsurpatus, quo plerique in populo et auditoribus virj, mulieres, senes et puerj, ministro verbj orationem Dominicam et verba coenae ad aram recitante, vna cantillant eodem plane modo quo et psalmos cum diacono ecclesia consuevit canere, quj mos et recens est, et minime videtur posse tolerarj [...] quia auscultare et meditarj populus debet, non etiam canendo, legendo, dicendo imitarj, nisi forte cum silentio ac tacite.” André 1954, s. 69–70.

ritualen utifrån senmedeltida villkor. När Luther inrättar en helt ny praxis för den officierande prästen, låter man i Sverige den melodi som representerar prästämbetets heligaste och mest avskilda handling och det mest solenna momentet i mässan sammanlänkas musikaliskt med ett moment där församlingen utgör ”oss nu alla”. Oavsett om någon sådan avsikt funnits eller ej är resultatet en enhet för den eukaristiska delen av mässan som melodiskt hålls samman av recitationstonen tonus solemnis. Eftersom församlingssång i senare mening inte kan beläggas förrän relativt sent under reformationstiden får detta utökade bruk av den gamla prefationsmelodin räknas till de mest genomgripande förändringarna vad gäller prästerskapets och församlingens roller i gudstjänstfirandet i den svenska reformationen. Framförallt var det säkerligen den mest *hörbara* förändringen av mässan på svenska, om man bortser från det rent språkliga förhållandet att latinet ersattes av svenskan.

Det är slående att de tryckta mässordningarna av Olaus Petri från och med 1531 är förenliga med flera olika sätt att praktiskt gestalta ordningen som skapas av sammanslagningen av de klingande och tidigare tysta momenten av mässan. Det finns dock ordningar som är oförenliga med de tryckta ordningarna av *Den svenska mässan*. Ett sådant är Laurentius Petris *De officiis ecclesiasticis* från ca 1565, där man tydligt kan se den lagrade principen från klingande och tysta moment i ordningen Sanctus–instiftelseord–Benedictus.¹⁷ Detta tycks vara en relik av den förreformatoriska tvålagersprincipen, men är inte förenligt med de under Olaus Petri tryckta ordningarna där Sanctus otvetydigt följer efter instiftelseordens avslutande. I Georg Normans *Articuli ordinantiae* (ca 1540) är ordningsföljden i stället prefation–Sanctus–instiftelseord–Fader vår¹⁸ och i *Liturgia Svecanae Ecclesiae*, den så kallade ”Röda boken” från 1576, är instiftelseorden interfolierade i prefationen, mellan det inledande *Vere dignum et iustum est . . .* / ”Sannerliga är thet tillbörligt rett och saligt . . .” och det avslutande *Et ideo cum Angelis . . .* / ”Therfore wij med

---

¹⁷ *De officiis*, s. 40 ff.

¹⁸ Adell 1959, s. 6.

alla änglar ...”, vilket innebär en konsekvent musikalisk enhet av prefation och instiftelseord, där ändå prefationen leder direkt till Sanctus.¹⁹ Man kan notera att man i och med det i reformations-tida mässhandskrifter mycket vanligt förekommande responsoriet *Discubuit Jesus* som kommuniionsång i viss mening ofta hade instiftelseord både före och efter Sanctus (lätt parafraserade och på latin i responsoriet).²⁰

Sammansvetsningen av prefation och instiftelseord

Jacobsson menar att ”samtliga källor [av de för honom vid tidpunkten kända] ha också melodi till instiftelseorden. Denna melodi är en direkt fortsättning på prefationen. Detta beror på den oskiljaktiga föreningen prefation–instiftelseord i SM”.²¹ I handskriften S 113, till synes en avskrift av *Messan på svensko* 1537, men med noter inskrivna, fortsätter instiftelseorden direkt från prefationen, på tonus solemnis.²² Folke Bohlin har övertygande argumenterat för att 1531 års tryckta ordning redan förutsätter en fortsättning på prefationens ton för instiftelseorden, genom att det senare textavsnittet infogats i själva prefationen. Detta framgår typografiskt i trycket, där instiftelseorden följer direkt på prefationen utan någon åtskillnad som antyder att de betraktas som två separata moment. I den kortare av de två prefationerna i 1548 års ordning (enligt Serenius en översättning

---

19 När man på 1900-talet ville återupprätta direktkopplingen mellan prefationens avslutning och Sanctus samtidigt som man vinnlade sig om historiska säregenheter för Sverige borde kanske detta senaste ha varit huvudalternativet, men så blev det som bekant inte.

20 Texten till *Discubuit Jesus* varierar något i olika textvittnen. En vanlig version i evangeliska kyrkoordningar på 1500-talet lyder: ”Discubuit Jesus et discipuli eius cum eo et ait: desiderio desideravi hoc Pascha manducare vobiscum antequam patiar. R: Et accepto pane gratias agens fregit et dedit illis dicens: hoc est corpus meum. Et accepto calice gratias agens dedit illis et ait: hic est sanguis meus. V: Edite et bibite ex hoc omnes et facite quotienscunque feceritis in mei commemorationem. R: Dicens hoc est corpus meum et sanguis meus. V: Gloria Patri potentissimo et Filio eius unigenito et Spiritui sanctissimo paraclito sicut erat in principio. R. Dicens etc. ut supra”. Schulz 1981, s. 28.

21 Jacobsson 1958, s. 55. Se även s. 172.

22 Kungliga biblioteket, S 113.

av *praefatio communis*,²³ vilken saknas i 1537 som bara har den längre prefationen) framgår sammansmältningen dessutom även språkligt, då denna prefation i slutet lyder: "[...] mechtige Fader / euighe Gud / genom / Jesum Christum vår Herra / hwilken i then natt så han förrådder wardt / togh brödet [...]"²⁴ Denna sammansvetsning innebär att redan 1531 års mässa i Stockholm (som saknar förtryckta notlinjer) tycks förutsätta tonus solemnis för instiftelseorden, som alltså flyttats från den tyst lästa canon till prefationens hörbara lager. Eftersom Olaus Petri kallar detta "Messan epter hon nw holles i Stockholm" är denna implicita praxis inte bara preskriptiv, utan deskriptiv. Detta utgör samtidigt en betydande skillnad gentemot Müntzers ordning, där ju instiftelseorden följer efter Sanctus.

Tonus solemnis till Fader vår

Den riktigt stora gåtan i helhetsgestaltningen av eukaristin utgörs av att prefationstonen använts även till Fader vår. Så är fallet i handskriften S 113, och från och med 1541 års tryck med notlinjer. Här finns i *Messan på Swensko* ingen naturlig möjlighet att tonen som i fallet med instiftelseorden "spillt över" från prefation och instiftelseord, eftersom Sanctus och Benedictus bryter av hela förloppet. Av någon anledning har man i Stockholm inte velat använda den melodi för Fader vår som var gemensam för hela västkyrkan under medeltiden (se fig. 5). Ej heller har man i någon upplaga föreslagit en Fader vår-psalm (före 1538 fanns ju inte någon sådan att tillgå). Man kan i eftersträvad enkelhet ha velat hålla sig till en och samma recitationston, och därför anknyta till det som föregått Sanctus och Benedictus. Jacobsson har föreslagit att Fader vår-bönens bibliska karaktär kan ha varit ett skäl att återknyta till den tidigare tonus solemnis.

Förutom dessa hypoteser kan här ha funnits en rent musikaliskt bidragande orsak till att man gjort kopplingen till prefationstonen, nämligen att man vid frassluten i den medeltida Pater noster-melo-

---

23 Serenius 1969, s. xvii.

24 Folke Bohlin, personlig kommunikation.

din (som inte är en recitationsformel, utan en syllabisk melodi) sett en likhet i frassluten *g – a – h – a* vid *Sanctificetur nomen tuum* och *in caelo et in terra*. Detta slutfall är identiskt med slutfallet vid helslut i prefationstonens tonus solemnis. Pater noster-tonens många upprepade toner på h påminner inför dessa slutfall också om andra halvan av tonus solemnis. Om man trots modala karaktärsolikheter i övrigt upplevt detta som en sammanlänkning med den strax föregående prefationen, kan likheten ha samverkat med den ovan nämnda viljan till förenkling. Något som tycks stödja detta är att principen inte varit främmande för Luthers *Formula missae*:

Haec verba Christi [instiftelseorden] velim, modica post praefationem interposita pausa, et in eo tono vocis recitari, quo canitur alias oratio dominica in Canone, ut a circumstantibus possit audiri.²⁵

”Jag önskar att dessa Kristi ord [instiftelseorden], sedan en kort paus gjorts efter prefationen, reciteras på samma ton som Herrens bön sjungs på annan plats i kanonbönen, så att de närvarande kan höra dem.”

Luther låter alltså instiftelseorden spillas över musikaliskt bakifrån, från det följande (*Pater noster*) – det omvända mot den svenska varianten där prefationen spiller framåt till instiftelseorden.

Rörande bruket att sjunga Fader vår till prefationstonen ställde Adell frågan: ”Vilken kan den utländska, icke danska källa vara, som föranlett denna nyupptagna svenska tradition och hur har det varit möjligt att på denna punkt genomdriva att stiftstraditionerna fått vika för en enhetlig rikssvensk utformning?”²⁶ För det första bör vi väl inte utan vidare utgå från att förlagan finns i någon utländsk källa – lokala nyskapelser förekommer i närmast alla stadsreformationer vid tidpunkten. Men den andra frågan – hur kunde detta bli

---

²⁵ Luther 1523, s. 212.

²⁶ Adell 1963a, s. 47. Medeltida melodier till Pater noster i Adell 1963b, s. 12 f.

omedelbart gällande överallt – gör att vi inte kan överge frågan om ett tidigare ursprung.

Om man närmare betraktar Pater noster-melodin i den form den återges i andra upplagan av *Missale Upsalense* (Basel, 1513), är det slående att de två första slutfallen i melodin de facto är identiska med helslutsformeln i prefationstonen (jämför fig. 1 och 5). Detta i Pater noster-melodin två gånger återkommande slutfall är förutom melodins slut (ej i fig. 5) ställen där det förekommer melismatiska ligaturer i den annars helt syllabiskt växlande melodin. Därutöver kan man notera att melismerna faller precis som i prefationstonens slut: $a - g / g - a / h / a - h / a$ (jämför med fig. 1 ovan).

Man kan under den tidiga svenska reformationstiden ha låtit sig ledas av denna likhet i slutfallen i två annars orelaterade melodier. Slutfallens vikt för frasbildningarna i Pater noster gör att melodin redan före den tryckta ordningen 1531 kan ha uppfattats som kantillation av samma typ som i prefationen, trots att det är en i övrigt syllabisk framställning. Tills dess en hypotetisk källa av den typ Adell föreställer sig har påträffats får denna möjlighet anses som den mest sannolika förklaringen till att en sådan genomgripande förändring kunde införas i hela riket, utan att något konkurrerande alternativ för Fader vår verkar ha florerat.

Pa-ter nos-ter qui es in coe - lis san-cti-fi - ce-tur_ no - men tu - um. Ad-ve-ni-
at re-gnum tu - um: fi-at vo - lun-tas tu - a sic-ut in coe - lo__ et__ in ter - ra.
Pa-nem nos-trum quo-ti - di - a - num da no-bis ho - di - e, et di-mit-te no -
bis de-bi-ta nos-tra, si-cut et nos di-mit - ti-mus de-bi - to - ri-bus nos - tris.

Fig. 5. Pater noster-melodin ur *Missale Upsalense* (Basel, 1513).

Något som ger ytterligare stöd för att man i Sverige redan före alla reformationstendenser på 1520-talet kan ha gjort den melodiska kopplingen mellan prefationstonens och Pater noster-melodins slutfall är att bägge momenten i *Missale Upsalense* 1513 inleds med samma intonation av *Per omnia secula seculorum* (se fig. 6). Inför prefationen föregår detta salutationen *Dominus vobiscum* med församlingssvar, samt därefter direkt följande *Sursum corda* som ansluter till prefationstonens melodi. Eftersom momentet *Per omnia secula seculorum* med sin melodi inte upptas i *Messan på svensko* 1531, vilken i stället går direkt på salutationen ”Herren wari medh edher”, är den inledande melodiska kopplingen till de två momenten prefation respektive Fader vår inte synliga (vilket också är en möjlig förklaring till varför man i tidigare forskning inte har uppmärksammat den otvetydiga melodiska likheten i de bägge melodiernas slutfall). För den generation präster som ställdes inför *Messan på svensko* 1531 och tidigare hade firat enligt *Missale Upsalense* var detta naturligtvis närvarande i minnet.²⁷ Dessutom fortsätter ju den latinska mässan som en möjlighet (och säkerligen realitet) under hela 1500-talet – *De punctis* (ca 1560) anger bara sångpraxis för den latinska mässan. En stark formbildande likhet mellan de två momenten har alltså gjorts osynlig i den äldsta svenska ordningen, medan den var självklar för de två första generationerna evangelisk-lutherska präster i Sverige.

Fig. 6. *Per omnia secula seculorum* före prefationen och före Pater noster i *Missale Upsalense* (Basel, 1513).

²⁷ Jacobsson 1958, s. 53.

Likheterna slutar dock inte där. De inledande tonerna i salutatio-
nen ”Herren wari med edher” i *Messan på svensko* 1541 är identiska
med Pater noster-melodins början i Uppsalamissalet från 1513 (se
ovan: *g – a – h*) och melodikonturen därefter mycket likartad. Det
hörbara lagret av mässan i Missale Upsalensis torde därför lätt kunna
ha uppfattats som att samma musikaliska förlopp börjar två gånger –
en gång före Sanctus + Benedictus (prefationen), och en gång efter
(*Pater noster*).

Likheter med Müntzers Allstedtliturgi – tre tolkningsmöjligheter

Som inledningsvis nämndes införde också den radikale reformatorn
Thomas Müntzer i Allstedt en användning av prefationstonen till
både instiftelseorden och Fader vår. Hans *Deutsch evangelisch messze*
är den allra tidigaste tryckta reformationsordningen av betydelse.
Att den likartade musikaliska gestaltningen inte närmare under-
sökts i äldre liturgiforskning kan bero på en viktig formulärmässig
olikhet, nämligen att Allstedtordningen som nämnts är en av de få
lagersammanslagningar som renderat ordningsföljden prefation-
Sanctus-instiftelseord-Fader vår. Historiografiskt får man möjligen
också betänka hur ovälkommen en samstämmighet mellan Olaus
Petris och Müntzers mässordningar var för liturgiforskare under
1900-talet. I en tid då man ville återupprätta svensk mässtradition
som en traditionalistisk medelväg i sin tids ekumeniska situation var
knappast en orientering mot den radikale anabaptisten och zeloten
Müntzer av historiografiskt intresse.²⁸ Dock behöver ju skillnader
av den arten inte alls ha någon bäring i allmän kyrkohistorisk eller
teologisk mening, då Müntzer var socialt och teologiskt radikal, men
musikaliskt i alla avseenden långt mer traditionalistisk än till exem-
pel Luther. Tre tolkningsmöjligheter bör beaktas i denna märkliga

---

28 Jacob Jacobson nämner att Müntzer har prefationstonen för Fader vår, men tar sig inte alls an implikationerna av detta. I stället menar han att eftersom prefatio-
nen sjöngs ”måste givetvis instiftelseorden ha samma melodi som prefationen”.
Jacobson 1958, s. 172.

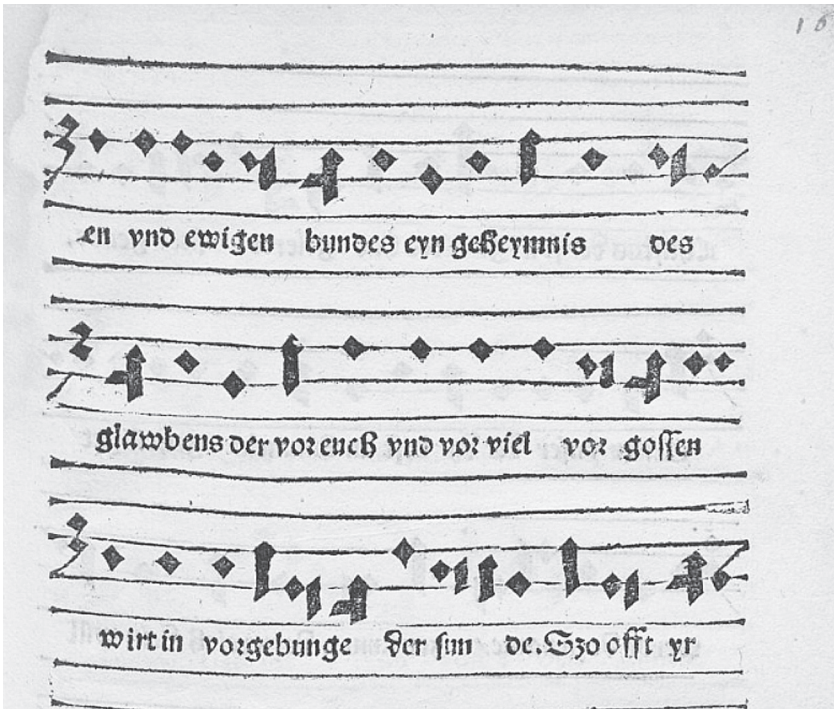

Fig. 7. Instiftelseorden till prefationstonen i den s.k. "solemnior"-versionen hos Müntzer 1524.

musikaliska likhet mellan Müntzers mässordning och den svenska reformationstraditionen.

Den första tolkningsmöjligheten är att likheten i användning av prefationstonen skulle bero på att Olaus Petri och församlingen i Stockholm aktivt skulle förhålla sig till Müntzers musikaliska ordningar från 1524. Det som kunde tala för en sådan möjlighet är inslagen av flera så kallade radikala reformationsrörelser i den tyska Stockholmsförsamlingen, delvis förmedlade via Rostock. Anabaptisten Melchior Hoffman befann sig i Sverige 1526, där han var inblandad i kyrkliga kontroverser. Rykte och kännedom om den typen av närvaro i Stockholms församlingar kan möjligen kasta ljus över den annars svårförklarligt starka skepsis som Stockholms svenska

mässfirande mötte ute i de svenska stiften.²⁹ Men vad gäller den konkreta frågan om prefationstonens användning för instiftelseorden och Fader vår vore det just av detta skäl märkligt om detta bruk i så fall så snabbt och otvetydigt skulle kunna etableras som det normala bruket, vilket vi ju sett är fallet i handskriftstilläggen i de tryckta mässordningarna. I bedömningen av de kontakter som upprätthölls mellan Sverige och mellersta Tyskland, även sedan Olaus Petri lämnat Wittenberg 1518, måste man också väga in Lutherkretsens skarpa fördömande av Müntzer, inte bara på kyrkorättsliga och teologiska grunder utan även på liturgiska. Müntzer skrev själv att "akademiker" lägger mycket möda på att förhindra att hans tyska ordningar används eller sprids. Müntzer får anses höra till huvudmåltavlorna för Luthers polemik i *Wider die himmlischen Propheten* 1525, vilket inte kan ha varit okänt inom de rörelser i Östersjöområdet som stod i någon som helst kontakt med Wittenberg. Gisela Brandt har emellertid visat att Joachim Slüters Rostocktradition, vars betydelse för Stockholmsborgarna redan före den genom mässordningen 1531 företrädda gudstjänstreformationen länge har betonats, faktiskt textmässigt i flera fall går tillbaka till Müntzers liturgiska översättningar, till exempel för *Te deum laudamus*. Brandt menar att "[e]s ist also festzustellen, daß die norddeutsche liturgische Müntzer-Texttradition nicht nur bei Slüter 1525/1526/1531 ihren Anfang hat, sondern daß sie auch von seiner Übersetzungsleistung geprägt ist".³⁰ Denna koppling mellan Müntzer och de nordtyska Hansestadsreformationen är av stor betydelse. Om liturgiska läsarter övertagits av Slüter från Müntzer finns det ju vissa skäl att anta att även andra liturgiska bruk skulle kunna ha färdats samma väg. Det som starkast talar emot en direktpåverkan från Müntzer till *Messan på svensko* är att den förra använder den variant av prefationstonen som kallas "tonus solemnior", en mer utsirad variant än solemnis, där c-et ingår även i slutfallet (se fig. 7).³¹

En andra tolkningsmöjlighet av de musikaliska likheterna hos

---

29 Bohlin 2014, s. 85–88.

30 Se även Bosinski 1971, s. 255.

31 Se Adell 1963, notbilaga, s. 18–19.

Müntzer 1524 och Stockholmstraditionen är att Olaus Petris sammanhang i Stockholm och Thomas Müntzers i Allstedt oberoende av varandra gett prefationstonen denna utökade användning. Detta är inte omöjligt – att instiftelseorden följer på prefationens ton är som vi har sett i Stockholmsfallet inte märkligt, utan kan ses som en logisk fortsättning. Att Müntzer återgår till samma ton efter Sanctus kan inte förklaras på samma sätt, på grund av det tydliga avbrottet i den sammanslagna hörbara nivån. Dock skulle ju ovan presenterade hypotes om likheterna i slutfall mellan prefation och Pater noster i den medeltida mässan förklara likheterna, även om de skett oberoende.

Den tredje tolkningsmöjligheten är att Müntzers mässordning från 1524 och Olaus Petri 1531 är de enda som bevarat någon senmedeltida tradition – på samma sätt som Joseph Herl har antagit att Glorias uteslutande ur mässan speglar en förutvarande tradition, eftersom det sker både hos Müntzer, Luther och Brenz, vilka har antagits vara oavhängiga reformationsordningar.³² Detta tycks i fallet vi talar om egentligen som en otänkbar tolkning, eftersom vi har sett att de hos Müntzer och Olaus Petri på prefationstonen sjungna momenten (instiftelseorden) före reformationen inte alls skulle sjungas, utan tyst läsas. Det finns dock ett par receptionsdetaljer som talar för att åtminstone Stockholmsformuläret från 1531 är deskriptivt snarare än normativt, alltså att det speglar förhållanden som redan är i bruk när Olaus Petri av Gustav Vasa inrättas som stadens sekreterare och troligen på kungens uppdrag upprättar mässordningen. Robin Leaver menar att det i för- eller tidigreformatorisk ordning i Wittenberg förekommit att just instiftelseorden genom högre läsning eller recitation lyftes fram ur den tyst reciterade kanonbönen.³³ Om så varit fallet även i Allstedt, Rostock och Stockholm är ju frågan till vilken melodi det i så fall skulle ha gjorts?³⁴ Kan prefationstonen då ha använts till de tyst reciterade passagera i den senmedeltida mässkanon?

---

³² Herl 2004, s. 28.

³³ Leaver 2007, s. 180.

³⁴ Alternativen från kyrkohandböcker i Braunschweig (n:o 341), Sachsen 1539/40 (n:o 345 a-b); Hoya 1581 (n:o 346; och Spangenberg 1545 (n:o 349) ges i *Handbuch der deutschen evangelischen Kirchenmusik* (1941).

I och med sammankopplingen av instiftelseord och Fader vår har här både Olaus Petri och Thomas Müntzer en likhet med Luthers latinska mässordning. Även om denna är långt svagare än den mellan Olaus Petris och Müntzers musikaliska anvisningar, är den intressant, speciellt som Luther i sin tyska mässordning några år senare som ovan nämnts väljer en helt annan musikalisk gestaltning av instiftelseord och Fader vår. Om de musikaliska likheterna mellan *Formula missae* och den svenska reformationstraditionen inte är en slump, måste *Formula missae* betraktas som en återvändsgränd traditionsmässigt på tyskt område. Man får som sagt förmoda att det är just Müntzers starka beroende av medeltida latinska ordningars melodier som Luther polemiserar starkt mot (utan att nämna namn) i *Wider die himmlischen Propheten, von den Bildern und Sakrament*, tidigt på året 1525. På sätt och vis kan Müntzer därmed indirekt ha bidragit till att Luthers tyska mässa året efter är så markant annorlunda.³⁵ Det kan i alla händelser inte uteslutas att den musikaliska struktur som är gemensam för Müntzer och Olaus Petri går tillbaka på mer utbredda förreformatoriska (inofficiella) bruk.

Förtryckta notlinjer för prefation, instiftelseord och Fader vår

1541 års tryck av *Messan på Swensko* är den första upplaga av den svenska mässan som innehåller tryckta notlinjer, vilket lett forskare till olika slutledningar rörande den 1531 tryckta versionen.³⁶ Då man i Sverige inte hade möjlighet att trycka nothuvuden trycktes *Den svenska mässan/Mässan på svenska* från och med 1540-talet med text över tomma notlinjer (se fig. 2 och 8, från ett exemplar av 1548 års upplaga), med avsikten att melodierna skulle inkopieras handskriftligen. Huruvida detta enbart beror på den trycktekniska begränsningen, eller om denna praxis utöver detta också kan anses implicera att flera melodialternativ var tänkbara, är en fråga som

---

³⁵ Jacobsson 1958, s. 197.

³⁶ För diskussioner om vad som kan ha sjungits respektive lästs i 1531 års tryckta ordning, se Adell 1934 och Lindquist 1945, s. 185.

inte kunnat med någon större säkerhet besvaras. Den största frågan för denna studies vidkommande är dock varför just *Sursum corda*, prefation, instiftelseord och Fader vår fått notlinjer, när inget annat mässmoment fått det. Först kan med avseende på de relativt många bevarade kyrialena från 1500-talets andra hälft med stor säkerhet antas att de tryckta mässformulären främst haft till uppgift att ange ordinarie momentens plats, och att man i sina handskrivna kyrialen hade de tempore-alternativen samlade enligt samma struktur. Detta förmodande ges berättigad anledning av det faktum att många kända sådana mindre kyrialen är sammanbunda med Olaus Petris tryckta formulär (detta gäller t.ex. de reformationstida handskrifter som nyligen identifierats och av författaren undersökts i Finnekumla och Vinköl, Skara stift). Av samma källor att döma förefaller det också som att tonus solemnis redan före 1541 varit helt allenarådande som recitationsformel för prefation, instiftelseord och Fader vår. Inte ett enda känt exemplar av Olaus Petris tryckta ordningar har nämligen någon annan melodi inkopierad. Med tanke på likheten i slutfall, disposition och textunderläggning, verkar det heller inte troligt att man avsett tillgodose möjligheter till avvikelser i lokala stiftstraditioner eller liknande.³⁷ Att sådana skillnader skulle ha förelegat just i reciterad accentus-sång är ytterst osannolikt – det noterade är exempel på gemensamma accentustoners tillämpning.

Laurentius Petri menar i sin *De punctis distinctionum et accentu ecclesiastico* ("Om interpunktionstecknen och accentus-tonerna") att det är av mindre betydelse att ange slutfallsprinciperna i regelform, "dels därför att de är få, och vissa redan i bruk på folkspråket hos oss, och dels för att man nästan överallt har deras recitationston utskrivna."³⁸ Sammantaget tyder detta på att ingen helt annan melodiformel, eller någon starkt avvikande variant, föresvävat Olaus Petri och hans tryckare. Bristen på tryckta nothuvuden har säkerligen en rent teknisk förklaring, och det faktum att de inte verkar ha kopierats

---

³⁷ Jacob Jacobson (1958) har försökt påvisa skillnader i slutfall i prefationen, men förekomsten av betydande undantag i det i sig begränsade materialet innebär att argumentationen tyvärr inte övertygar.

³⁸ "[...] tum quod paucae eae, denique vulgares iam apud nos sunt in vsu, tum etiam, quod fere vbique ascriptas habent suas pronuntiationes." *De punctis*, s. 28.

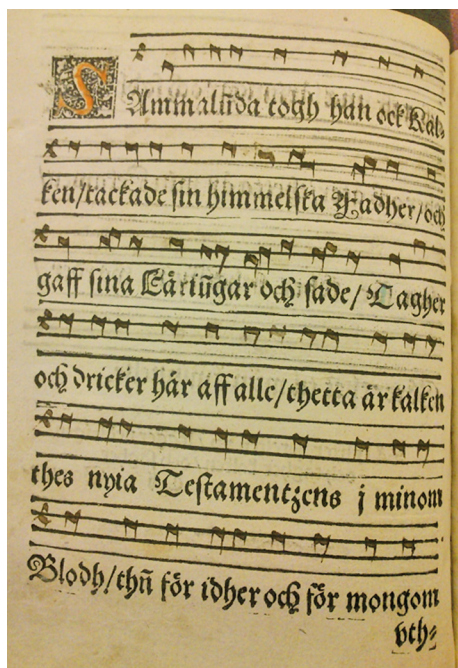

Fig. 8. Instiftelseorden i exemplar av *Messan på svensko, förbettrat 1548* (Uppsala universitetsbibliotek, Sv. Rar. 10:79 2 1).

in i själva tryckverkstaden av kopister, utan snarare ute i de lokala kyrkorna, förefaller vara att man litat på det enhetliga bruket.

Slutsatser och implikationer

Frågan varför instiftelseorden och Sanctus fått den ordningsföljd som finns redan i *Messan på svensko 1531* bör huvudsakligen betraktas som resultatet av övervägda val i försöket att slå samman vad som tidigare varit två simultana lager av text – ett hörbart sjunget och ett tyst föredraget under det hörbara. Detta förklarar också mångfalden av olika placeringar av de olika momenten i de olika reformations-traditionerna. Medan prefationstonen redan före 1531 tycks ha fått en naturlig fortsättning i instiftelseorden i och med dessas upplyftande från det tysta lagret till det hörbara direkt efter prefationen, är prefationstonens närvaro i Fader vår *efter* Sanctus och Benedictus

mer gåtfull. Formulärmässigt är skillnaderna mellan den svenska reformationstidens mässa och Müntzers Allstedtliturgi för stora för att medge antagandet om en direkt relation (där är likheterna till Luthers *Formula missae* och Andreas Döbers *Spital-Misse* långt större). Dock bör framtida forskning fortsatt utreda de kopplingar och förmodade förmedlingsvägar mellan Müntzer och den Slüter-ska Rostocktraditionen som beskrivits här, eftersom Rostockreformationen redan tidigare antagits vara viktig för Stockholm under 1520-talet.

Denna studies huvudbidrag är för det första pekanet på otvetydiga likheter i melodiska slutfall i prefationstonen och Pater noster-melodin i förreformatorisk svensk liturgi, för det andra pekanet på hur de två sammankopplade momenten i senmedeltida tradition kunde ha uppfattats som en omtagning av samma inledande *per omnia secula*-recitation, samt för det tredje framförandet av en sannolik förklaring till varför de två momenten härigenom kunde sammankopplas med en melodi som tidigare varit exklusiv för prefationen. Jag hoppas därigenom ha fört forskningen något närmare svaret på hur en besynnerlig och i svenska kyrkan under närmare trehundra år bestående musikalisk text- och musikstruktur kan ha uppkommit.

Summary

Mattias Lundberg, Ph.D.

Professor of Musicology, Uppsala University, Sweden

E-mail: mattias.lundberg@musik.uu.se

The Swedish Mass in the era of the Reformation features a distinct musical and liturgical peculiarity, namely the singing of three previously melodically unrelated items – the preface (the first part of the Eucharistic prayer), the words of institution, and the Lord’s prayer – to the same melodic cantillation formula, the preface tone in the form generally called “tonus solemnis”. Since the words of institution in the medieval Mass were read silently by the priest, and the Lord’s prayer was sung to its own peculiar melody, all reformation

movements of the sixteenth century had to tackle individually both in which order these were audibly to appear and to which melodies they were then to be sung. The only testified case outside the Swedish kingdom where all three of these elements of the Mass were sung to the preface tone is, rather surprisingly, Thomas Müntzer's Order for the Church of Allstedt in the early 1520s. Scholars have previously been puzzled not only by the enigmatic origins of the Swedish solution (traceable in the earliest printed Swedish Mass orders and coeval MSS of the 1530s, and thenceforth as the only ratified order all the way up to the early nineteenth century), but also by the unusual and sudden consistency from the very first appearance of this musical solution, which seems to suggest either some type of informally established practice prior to 1531, or a very strong external influence. This study investigates thoroughly the evidence that may be gleaned from extant sources, and examines the similarities and differences between the solutions found in the Stockholm and Allstedt Orders of the Mass. It is suggested that the sudden consistency of a seemingly novel achievement of musical unity through the preface tone may be explained by how already the *Missale Upsalense* of 1513 renders the entire Eucharistic section of the Mass musically.

Käll- och litteraturförteckning

Opublicerade källor

Stockholm
Kungliga biblioteket
S 113

Publicerade källor och litteratur

- Adell, Arthur, 1934, "1531 års svenska mässa och den gamla kultsången", *Tidskrift för kyrkomusik och svenskt gudstjänstliv* 9, s. 49–53. Tillgänglig: <http://journals.lub.lu.se/index.php/sgl/article/view/14128/12693>.
- Adell, Arthur, 1959, "Mässans budskap" [rec. av Jacob Jacobsson], *Svenskt Gudstjänstliv* 34, s. 3–8. Tillgänglig: <http://journals.lub.lu.se/index.php/sgl/article/view/12894/11522>.
- Adell, Arthur, 1963a: *Gregorianik I: De bundna formerna*. Lund.
- Adell, Arthur, 1963b: *Musikbilaga till Gregorianik I*. Lund.

- Andrén, Åke, 1954, *Högmässa och nattvardsgång i reformationstidens svenska kyrkoliv* (Samlingar och studier till Svenska kyrkans historia 32). Stockholm.
- Bohlin, Folke, 1970, "Laurentius Petri De punctis: En textkritisk granskning", *Svenskt Gudstjänstliv* 45, s. 59–63. Tillgänglig: <http://journals.lub.lu.se/index.php/sgl/article/view/12695/11339>.
- Bohlin, Folke, 2014, "Till frågan om församlingssång före reformationen", i id., *Upp-takter i den svenska vokalmusikens historia*. Göteborg, s. 85–99.
- Bosinski, Gerhard, 1971, *Das Schrifttum des Rostocker Reformators Joachim Slüter*. Göttingen.
- Brandt, Gisela, 1991, "'Te deum laudamus': Der Rostocker Reformator Joachim Slüter als Übersetzer und Vermittler von Müntzertexten", *Zeitschrift für Germanistik*, Neue Folge, 1:2, s. 280–298.
- Dat Boexken van der Missen* [Antwerpen, 1507], ed. P. Dearmer (Alcuin Club Collections 5). London 1903.
- Brilioth, Yngve, 1951, *Nattvarden i evangeliskt gudstjänstliv*, 2:a uppl. Stockholm.
- De officiis = Ärkebiskop Laurentius Petri d.ä.:s *gudstjänstordning* [De officiis ecclesiasticis], ed. Natanael Fransén (Liturgia Suecana, Ser. A, 2). Stockholm 1927.
- De punctis = Laurentius Petri d.ä.:s *avhandling om skiljetecken och lektionstonerna*, ed. Natanael Fransén (Liturgia Suecana, Ser. A, 3). Stockholm 1930.
- Döber, Andreas, 1525, *Von der Euangelischen Mesz, wie sie zu Nürnberg im Newen Spytal ... gehalten wird*.
- Eckerdal, Maria, 2016, *En katolsk liturgi för en katolsk kyrka: Yngve Brilioths liturgiska reformsträvanden 1914–42*. Diss. Uppsala universitet (Bibliotheca theologiae practicae 98). Skellefteå.
- Goertz, H. J., 1967, *Innere and äussere Ordnung in der Theologie Thomas Müntzers* (Studies in the history of Christian thought 2). Leiden.
- Handbuch der deutschen evangelischen Kirchenmusik*, I:1: *Der Altargesang*, T. 1: *Die einstimmigen Weisen*, 1941. Red. Konrad Ameln. Göttingen.
- Helander, Sven, 2005, "The Liturgical Profile of the Parish Church of Medieval Sweden", *The Liturgy of the Medieval Church*, 2nd ed., red. Thomas J. Heffernan & E. Ann Matter, Kalamazoo, Mich., s. 145–186.
- Herl, Joseph, 2004, *Worship Wars in Early Lutheranism: Choir, Congregation and Three Centuries of Conflict*. Oxford.
- Holte, Ragnar, 2004, "Bröderna Petri, Gustav Vasa och gudstjänstreformen", *Laurentius Petri och svenskt gudstjänstliv = Svenskt Gudstjänstliv* 79, s. 11–37. Tillgänglig: <http://journals.lub.lu.se/index.php/sgl/article/view/12477/11143>.
- Jacobsson, Jacob, 1958, *Mässans budskap: En studie i de fasta sångpartierna i svenska mässan under reformationstiden* (Bibliotheca theologiae practicae 7). Diss. Lund.
- Kliefoth, Theodor, 1861, *Liturgische Abhandlungen*, bd 8: *Die ursprüngliche Gottesdienstordnung in den deutschen Kirchen lutherischen Bekenntnisses, ihre Destruction und Reformation (fünfter Band)*. Zweite, beträchtlich erweiterte Auflage. Schwerin.
- Laurentius Petri 1587, *Dialogvs. Om then förwandling som medh Messona skedde ... Scriffuin ... Anno 1542*. Wittemberg.
- Leaver, Robin A., 2007, *Luther's Liturgical Music: Principles and Implications*. Grand Rapids, Mich.
- Lindquist, David, 1945, *Första-mässan i Stockholm: En liturgihistorisk studie* (Samlingar och studier till Svenska kyrkans historia 12). Stockholm.

- Liturgia Svecanae Ecclesiae catholicae & orthodoxae conformis*, [Stocholmiae 1576]. Faksimil. Malmö 1953.
- Lundberg, Mattias, 2012, "Motetter till mässan i Västerås domkyrka och skola kring sekelskiftet 1600: Liturgihistoriska implikationer", *Kyrkomusik – ett tema med variationer = Svenskt Gudstjänstliv* 87, s. 27–56.
- Lundberg, Mattias, 2017, "Liturgical Singing in the Lutheran Mass in Early Modern Sweden and its Implications for Clerical Ritual Performance and Lay Literacy", *Yale Journal of Music and Religion* III/1, s. 61–76.
- Luther, Martin, 1523, *Formula Missae et Communionis pro Ecclesia Vuittembergensi*. WA 12, s. 205–220.
- Luther, Martin, 1526, *Deutsche Messe und Ordnung Gottesdiensts*. WA 19, s. 72–113. *Missale Upsalense*, 1513. Basel.
- Müntzer, Thomas, 1524, *Das Deutsch Euangelisch Messze*, Nikolaus Widemar, Eilenburg.
- OPSS = *Samlade skrifter af Olavus Petri*, 1–4, ed. Bengt Hesselman. Uppsala 1914–1917.
- Pahlmblad, Christer, 1998, *Mässa på svenska: den reformatoriska mässan i Sverige mot den senmedeltida bakgrunden* (Bibliotheca theologiae practicae 60). Diss., Lund.
- Pahlmblad, Christer, 2004, "Laurentius Petri, gudstjänstbruket och sakramentsfromheten", *Laurentius Petri och svenskt gudstjänstliv = Svenskt Gudstjänstliv* 79, s. 120–149. Tillgänglig: <http://journals.lub.lu.se/index.php/sgl/article/view/12482/11148>.
- Schulz, Frieder, 1981, "'Discubuit Jesus'. Verbreitung und Herkunft eines evangelischen Abendmahlsgesanges", *Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie* 25, s. 27–48.
- Sehling = Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts, hrsg. von Emil Sehling, Leipzig 1902–.
- Serenius, Sigtrygg, 1969, [Förord], *Messan på svensko 1557*, utgiven i faksimil med inledning av Sigtrygg Serenius (Laurentius Petri sällskapetets urkundsserie 10). Uppsala.
- WA = *D. Martin Luthers Werke: Kritische Gesamtausgabe*, 1883–2009. Weimar: Hermann Böhlaus Nachfolger.

